

ΠΛΑΤΩΝ ΚΑΙ WITTGENSTEIN ΙΔΙΑΙΤΕΡΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΚΑΘΟΛΟΥ ΟΝΤΩΝ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΙΩΑΝΝ. ΒΟΥΔΟΥΡΗ

1. Μέ την πραγματεία μου *‘Η θεωρία του νοήματος εν τῇ φιλοσοφία του Ludwig Wittgenstein*, πού ἐδημοσίευσα πρό δώδεκα ἐτῶν (1972), προσπάθησα νά προσδιορίσω τόν πυρήνα τῶν φιλοσοφικῶν ἀναζητήσεων τοῦ βιενναίου φιλοσόφου καί, ἐκτός τῶν ἄλλων, νά καθορίσω διαγραμματικά τή σχέση του πρός τήν εὐρωπαϊκή, καί εἰδικότερα τήν ἑλληνική, φιλοσοφία.¹ Πιστεύω ὅτι τά περισσότερα ἀπό ὅσα ἔγραψα τότε ἰσχύουν καί σήμερα.

Στή μελέτη μου ἐκείνη ὁ τόνος τῆς ἐκφράσεως εἶναι βέβαια ἐνθουσιαστικός, ἀλλά καί ἐν μέρει δικαιολογητικός τῆς ὄλης προσπαθείας μου· τό ἐνθουσιαστικό στοιχεῖο βρίσκεται στήν πίστη μου ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Ludwig Wittgenstein ἔχει νά προσφέρει σημαντικά πράγματα, ὁ δέ δικαιολογητικός τόνος συνάπτεται πρός τό γεγονός ὅτι ἔπρεπε νά πεισθεῖ ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Wittgenstein δέν εἶναι καταστρεπτική, ἀλλ’ ἀντίθετα θά μπορούσε, μέ ὀρισμένες προϋποθέσεις, νά ἀποβεῖ γόνιμη γιά τήν ἑλληνική διάνοηση. Ἄν κατέστρεφε κάτι, αὐτό ἦσαν οἱ ἀδούλευτοι μῦθοι καί οἱ σύμφυτες πρός αὐτούς τάσεις τοῦ πνεύματος γιά γενικές καί ἄκριτες σχηματοποιήσεις. Παράλληλα διατυπωνόταν ἡ πρόβλεψη ὅτι ἡ σκέψη τοῦ βιενναίου φιλοσόφου θά γονιμοποιοῦσε τό σύγχρονο ἑλληνικό πνεῦμα καί οἱ ἔρευνες πάνω στή φιλοσοφία του θά συνεχιζόταν καί στόν τόπο μας.

Τά ὅσα συνέβησαν στά χρόνια πού διέρρευσαν ἀπό τότε ἐπιβεβαίωσαν τήν πρόβλεψή μου καί μάλιστα σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε σήμερα νά μπορούμε νά συζητοῦμε ὄχι μόνο μέ στοχαστική, ἀλλά καί μέ *κριτική* διάθεση τή φιλοσοφία τοῦ Wittgenstein.

Βέβαια μέ τή σημερινή μας ἀνακοίνωση* δέν ἔχουμε σκοπό νά παρουσιάσουμε τή φιλοσοφία τοῦ L. Wittgenstein στό σύνολό της, ἀλλά νά ἐξετάσουμε τή σχέση ἢ τίς σχέσεις πού μποροῦν νά ὑπάρχουν μεταξύ τοῦ Wittgenstein καί τοῦ Πλάτωνα, καί ἰδιαίτερα νά δοῦμε τί οἱ δύο αὐτοί φιλόσοφοι ὑποστηρίζουν σχετικά μέ τό πρόβλημα περὶ τῶν καθόλου ὄντων.

2. Κατά πρῶτον ἄς προσπαθήσουμε νά προσδιορίσουμε τή σχέση πού ὑπάρχει μεταξύ τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Wittgenstein.

Ἡ μελέτη τῆς φιλοσοφίας τοῦ L. Wittgenstein φανερώνει ὅτι αὐτός ἐγνώριζε τίς βασικές γραμμές τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας καί εἶχε μελετήσει ὀρισμένα τοῦλάχιστον πλατωνικά ἔργα ἀπό μετάφραση. Ἄν αὐτό συνέβη κατά τήν ἐποχή πού ἔλαβε τήν ἐγκύκλιο παιδεία ἢ κατά τήν πρώτη περίοδο τῆς φιλοσοφίας του, ὅταν φοιτοῦσε στό Πανεπιστήμιο τοῦ Cambridge, ἢ καί μεταγενέστερα, δέν μπορούμε νά γνωρίζουμε. Πάντως στά γραπτά πού προέρχονται ἀπό τήν ὕστερη περίοδο τῆς φιλοσοφίας του ὑπάρχουν στοιχεῖα πού μαρτυροῦν ὅτι εἶχε ἄμεση ἀντίληψη τῶν συζητήσεων πού γίνονται σέ πλατωνικούς διαλόγους καί ἐνίοτε κάνει συγκεκριμένες ἀνα-

φορές. Ἡ ἀναφορά τοῦ Wittgenstein στό πλατωνικό ἔργο δέν γίνεται μέ τήν προοπτική νά ἐξηγηθοῦν ὄψεις τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, ἀλλά γιά νά διευκρινισθοῦν φιλοσοφικά προβλήματα πού ἀπασχολοῦσαν καί τόν ἴδιο τόν Wittgenstein. Τέτοιες ἄμεσες ἀναφορές στό πλατωνικό ἔργο ὑπάρχουν, π.χ., στό *Μπλέ καί τό καφέ βιβλίο*,² στό *Φιλοσοφική γραμματική*,³ στό *Φιλοσοφικές ἐρευνες*,⁴ στό *Παρατηρήσεις περί τῶν θεμελιῶν τῶν μαθηματικῶν*⁵ καί στό *Πολιτισμός καί ἀξία*.⁶ Περισσότερες ἴσως εἶναι οἱ ἔμμεσες ἀναφορές πού εἶναι φυσικά πιά δύσκολο νά ἐπισημανθοῦν· οἱ ἀναφορές αὐτές ἔχουν σχέση μέ θέματα καί προβλήματα πού συζητεῖ ὁ Wittgenstein καί πού ἡ ἀφετηρία τους βρίσκεται στήν προβληματική πού ὑπάρχει στήν πλατωνική φιλοσοφία. Ἔτσι, π.χ., τό πρόβλημα περί τῶν καθόλου ὄντων, ἐνῶ εἶναι ἕνα πρόβλημα πού ἔθεσε ὁ Πλάτων, ὁμοίως ὁ Wittgenstein, μολονότι τό συζητεῖ καί σέ σχέση μέ τόν Πλάτωνα, δέν ἀναφέρεται ἄμεσα σ' αὐτόν, ὅπως δείχνουν τά δημοσιευθέντα μέχρι τῆς στιγμῆς τοῦλάχιστον κείμενα τοῦ Wittgenstein.⁷

Ἄν, π.χ., δώσουμε προσοχή στίς πρώτες σελίδες τοῦ *Μένωνα* τοῦ Πλάτωνα, βλέπουμε ὅτι ἐκεῖ τίθεται, ἔστω καί ἔμμεσα, τό πρόβλημα γιά τήν οὐσία ἢ μή τῆς ἀρετῆς καί, κατ' ἀκολουθίαν, γιά τό ἄν ἡ αὐτή λέξη πού ἀποδίδεται σέ διαφορετικά πράγματα ἔχει τήν αὐτή σημασία, ὅπως ὑποθέτει ὁ λόγος περί τῆς οὐσίας. Ἡ στάση τοῦ σοφιστοῦ *Μένωνα* πού δέχεται πῶς ὑπάρχουν πολλά καί διαφορετικά εἶδη ἀρετῶν δείχνει τό δρόμο τῆς *ἀντιουσιολογίας*, πού ἀκολουθεῖ ὁ ὕστερος Wittgenstein.

3. Ἡ σχέση τώρα τοῦ Πλάτωνα πρὸς τόν Wittgenstein δέν περιορίζεται στίς ἄμεσες καί ἔμμεσες ἀναφορές τοῦ δευτέρου στό ἔργο τοῦ πρώτου, ἀλλά συνάπτεται μέ τό ὅλο πνεῦμα πού διέπει τή φιλοσοφία τους καί μέ τόν τρόπο πού ἄσκησαν τή φιλοσοφική τους δραστηριότητα ἢ τήν τέχνη τοῦ φιλοσοφεῖν.⁸

Ἡ φιλοσοφική δραστηριότητα ἀποτελεῖ τόν παλμό τῆς ζωῆς τοῦ Πλάτωνα, ἀλλά καί τοῦ Wittgenstein. Καί οἱ δύο εἶναι γιά τήν ἐποχή τους ἡ ἐνσάρκωση τοῦ ἐρευνητικοῦ καί ζητητικοῦ πνεύματος.

Ὁ Πλάτων ἐγκαταλείπει τήν ἄμεση πολιτική δραστηριότητα γιά νά ἐπιδοθεῖ στή φιλοσοφία, διαλεγόμενος κατ' ἀρχάς σέ κάποια γωνιά *μετά δύο ἢ τριῶν μεираκίων* (Πλάτ. Γόργ. 485de), γιά νά μπορέσει ἔτσι νά ἀνυψώσει τήν πολιτική καί νά ἀσκήσει τήν ἀληθινή πολιτική τέχνη (Γόργ. 521d). Ὁ Wittgenstein ἐγκαταλείπει τά μαθηματικά καί τήν καλλιέργεια τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν γιά νά διερευνήσει τά κατ' ἐξοχήν φιλοσοφικά προβλήματα πάνω στά ὁποῖα θεμελιώνονται τά μαθηματικά καί διά τῶν ὁποίων κατανοεῖται θεωρητικά ἡ ἐνότητα τῶν ἐπιστημῶν καί ἡ ἐνότητα ἢ τό διαφοροποιημένο εἶναι τῆς ζωῆς. Ὁ Πλάτων ἐπισημαίνει περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλο τήν ὕψη τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων, θέτοντας καί ἐρευνώντας ἐρωτήματα πού ἔχουν τή μορφή «Τί ἐστίν...» («Τί εἶναι τό X;») καί πού μᾶς περιπλέκουν. Οἱ πρώτοι ἀλλά καί οἱ διάλογοι τῆς μέσης περιόδου δείχνουν ὅτι ἡ ἐξέταση τῶν ἐρωτημάτων τῆς μορφῆς αὐτῆς ἀποτελεῖ τόν κύριο στόχο του. Ἔτσι, π.χ., ἐρωτᾷ: Τί εἶναι ἀνδρεία; τί εἶναι ὁσιότητα; τί εἶναι σωφροσύνη; τί εἶναι δικαιοσύνη; τί εἶναι ἀρετή; τί εἶναι ἐπιστήμη; κλπ. Ὁ Wittgenstein κρατεῖ προσωπικές σημειώσεις (*Notebooks*) γιά τά φιλοσοφικά προβλήματα πού τόν βασανίζουν· τίς σημειώσεις αὐτές διέπει πρό παντός ἡ ἐρωτηματική μορφή τοῦ λόγου. Ἄρκεῖ νά ξεφυλλίσει κανεῖς βιβλία του, σάν τά: *Σημειωματάρια*, τό *Μπλέ καί καφέ βιβλίο*, τό *Φιλοσοφική γραμμα-*

τική, τὸ *Φιλοσοφικές παρατηρήσεις*, τὸ *Φιλοσοφικές ἔρευνες*, τὸ *Περί τῆς βεβαιότητας* καὶ ἄλλα, γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ τὸ πόσο συχνά θέτει ἐρωτήματα-προβλήματα, στὰ ὁποῖα προσπαθεῖ νὰ δώσει ἀπάντηση ὁ ἴδιος.

Ὁ μέγας καλλιτέχνης τοῦ λόγου Πλάτων πλάθει τὰ πάγκαλα δημιουργήματά του, τοὺς διαλόγους, ἔτσι ὥστε νὰ μὴ παρουσιάζεται διαλεγόμενος μὲ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ προτιμᾷ νὰ ἀφήνει τὸ διάλογο νὰ ἐκδιπλώνεται φυσιολογικά, ὅπως συνέβαινε μέσα στὴν καθημερινή ζωὴ τῶν Ἀθηναίων καὶ ὅπως τὸν καθιέρωσε ἡ φιλοσοφική προσωπικότητα τοῦ Σωκράτη. Ὁ Wittgenstein ἔχει τὸ χάρισμα τοῦ λόγου (ὅπως δείχνει τὸ *Tractatus* καὶ ἄλλα ἔργα του), ἀλλ' ἡ ζωὴ, ὁ κοινωνικός περίγυρος μέσα στὸν ὁποῖο ζεῖ, δὲν εἶναι σύμφωνος πρὸς τὸ διαλογικὸ ἐκεῖνο πνεῦμα πού διέπει τὴν ζωὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς πόλεως. Γι' αὐτὸ συζητεῖ κυρίως μὲ τὸν ἑαυτό⁹ του καὶ ἐκδιπλώνει τὴ φιλοσοφική του διάνοια, διαλεγόμενος ἐντὸς τῆς *ψυχῆς καὶ ἀνευ φωνῆς*, κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Πλάτωνα στὸ *Σοφιστή* (263ε).

Στὴ ζωὴ καὶ στὴ φιλοσοφική δραστηριότητα τοῦ Πλάτωνα ἀλλὰ καὶ τοῦ Wittgenstein σημειώνεται κάποια κρίση. Ὁ Πλάτων ξεκινᾷ τὴ δραστηριότητά του χωρὶς νὰ ἀποδεχθεῖ φιλοσοφικὲς δοξασίες, χωρὶς νὰ θέσει κάποια ἀρχὴ πάνω στὴν ὁποῖα νὰ βασίσει τὴ φιλοσοφική του ἔρευνα, καὶ περιπίπτει ἀρχικὰ σὲ ἀδιέξοδο. Ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο αὐτὸ βγαίνει γρήγορα, ἀφοῦ ἐλλόγως θὰ ἀποδεχθῆ πρῶτα ὀρισμένες γνωσιολογικὲς καὶ μεταφυσικὲς θέσεις, καὶ κατόπιν ἀφοῦ εἰσηγηθεῖ τὴ γνωστή του θεωρία γιὰ τίς ἰδέες, πού φυσικά χρωμάτιζε καὶ τίς πρώιμες φιλοσοφικὲς του ἀνησυχίες. Ἡ θεωρία αὐτὴ, πού τὴν ἀναπτύσσει μὲ τρόπο συνεπῆ καὶ τὴν ἐφαρμόζει σὲ διάφορες περιοχὲς τοῦ ἐπιστητοῦ, ὀδηγεῖται σὲ ἀδιέξοδο, καὶ ἡ ὅλη του φιλοσοφία ὀφίσταται κρίση,¹⁰ καθὼς δείχνουν οἱ δικές του κριτικὲς παρατηρήσεις στὸ ἔργο του *Παρμενίδης*. Ἀπὸ τὴν κρίση αὐτὴ βγαίνει δυναμωμένος, καὶ κατὰ κάποιο τρόπο περισσότερο σιβαρός καὶ προσγειωμένος, καθὼς δείχνουν τὰ ἔργα του: *Θεαίτητος*, *Σοφιστής*, *Πολιτικός* καὶ *Νόμοι*.

Ὁ Wittgenstein, μολονότι ἐξ ἀρχῆς διακατέχεται ἀπὸ ἔταστικό καὶ ἐρωτηματικό φιλοσοφικὸ βλέμμα, ἐν τούτοις ἀποδέχεται τίς μεταφυσικὲς προϋποθέσεις τοῦ λογικοῦ ἀτομισμοῦ καὶ προσπαθεῖ νὰ κατανοήσῃ μὲ τρόπο λογικὰ συνεπῆ τὴ σχέση τῆς σκέψεως, τῆς γλώσσας καὶ τοῦ κόσμου. Οἱ ἀρχές πού ἀποδέχεται ὀδηγοῦν τὴ φιλοσοφία του σὲ ἀδιέξοδο καὶ τὴ ζωὴ του, πού εἶναι στενά συνυφασμένη μὲ τὴ φιλοσοφία, σὲ κρίση. Ἔτσι ἐγκαταλείπει τὴν ἄσκηση τῆς φιλοσοφικῆς δραστηριότητος γιὰ νὰ ἐπανεέλθῃ ἀργότερα στὸ ἔργο του αὐτὸ μὲ περισσότερο πάθος. Ἡ πρώϊμη περίοδος τῆς φιλοσοφίας του εἶναι κατὰ κάποιο τρόπο δογματικὴ, ἐνῶ ἡ δευτέρη περίοδος εἶναι περισσότερο κριτικὴ, πραγματιστικὴ καὶ προσγειωμένη.

Ἀλλὰ ὁ στόχος τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν δύο φιλοσόφων παραμένει, παρὰ τίς κρίσεις τους, ἀμετάθετος. Σκοπεύουν νὰ φωτίσουν τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, νὰ καθαρῶσουν τὸ νοῦ ἀπὸ τὴ μαγεία πού ἀσκεῖ πάνω του ἡ ἴδια ἡ γλώσσα ὡς ἔκφραση τῆς σκέψεως. Τὰ φιλοσοφικά προβλήματα εἶναι τέτοια πού δημιουργοῦν, καὶ κατὰ τὸν Πλάτωνα καὶ κατὰ τὸν Wittgenstein, νοητικὸ μούδιασμα, *νάρκη ψυχική*, ἀδιέξοδο πνευματικό.¹¹ Ἡ φιλοσοφία, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, σκοπεύει νὰ μᾶς θεραπεύσῃ ἀπὸ αὐτὴ τὴν κατάσταση. Ἄν αὐτὸ, κατὰ τὸν Πλάτωνα, δὲν εἶναι ἀρκετό, κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τὸν μεμφθεῖ, ἀφοῦ ἀντιλαμβάνεται σωστά ὅτι ὁ φιλόσοφος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπλῶς ὁ θεραπευτὴς τῆς διανοίας μας καὶ ἐκεῖνος πού μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπὸ τίς

νοητικές περιπλοκές, ἀλλ' ἔχει καὶ ἄλλες εὐθύνες, κοινωνικῆς κυρίως ὕφης. Ἐλλοστε καὶ ἡ πορεία τῶν ἐρευνῶν πού γίνονται σύμφωνα μέ τό πνεῦμα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Wittgenstein ἔδειξε ὅτι ἡ ἀνάγκη πρός εὐρύτερες συνθέσεις, πρός *συνοράσεις*, ἀφοῦ πρῶτα βέβαια προηγηθεῖ τό ἔργο τῆς *διαίρέσεως* (δηλαδή τῆς *ἀναλύσεως*), εἶναι κάτι τό ἀναγκαῖο καὶ ἐπιθυμητό.

Σχετικά τώρα μέ τό πνεῦμα πού διέπει τήν ὄλη φιλοσοφική δημιουργία τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Wittgenstein, καὶ πού συνάπτεται πρός τή μέθοδο πού χρησιμοποιοῦν, δέν μποροῦν νά προσδιορισθοῦν κοινά ἢ παραπλήσια γνωρίσματα, παρά μόνον ὅτι καὶ οἱ δύο θηρεύουν τή φωτεινότητα, τή λογική καθαρότητα, τή σαφήνεια καὶ ἀσκοῦν τό ἔργο τους μέ τρόπο διαλεκτικό. Ἡ διαλεκτική στόν Πλάτωνα γίνεται *μέθοδος*, ἐνῶ στόν Wittgenstein συνυφαίνεται στενά μέ τόν τρόπο πού ἀσκεῖ τό ἔργο τῆς ἀναλύσεως, γίνεται δηλαδή *διαλεκτική ἀνάλυση*,¹² πού ἔχει περισσότερο σχέση μέ τήν ἀντιπαράθεση καὶ ἀντιβολή ἀντιθέτων ἢ διαφορετικῶν γλωσσικῶν παιγνίων γιά νά διασαφηθοῦν διάφορα προβλήματα.

Σχετικά μέ τό πνεῦμα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Wittgenstein ἀξίζει ἐδῶ νά ἀναφερθεῖ ἡ γνώμη πού ὑπάρχει στόν Πρόλογο τοῦ ἔργου του *Φιλοσοφικές παρατηρήσεις* καὶ ἡ ὁποία τόν ὀριοθετεῖ πρός τή φιλοσοφία γενικώτερα καὶ φυσικά πρός τόν Πλάτωνα. Γράφει ἐκεῖ ὁ ἴδιος ὁ Wittgenstein ὅτι τό πνεῦμα αὐτοῦ τοῦ βιβλίου:

*«Εἶναι διαφορετικό ἀπό ἐκεῖνο πού ἐμψυχώνει τό εὐρύ ρεῦμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ καί ἀμερικανικοῦ πολιτισμοῦ, μέσα στόν ὁποῖο ὅλοι βρισκόμαστε. Αὐτό τό πνεῦμα ἐκφράζεται μέ μιᾶ διαρκῆ κίνηση πρός τά ἐμπρός, ὀρθώνοντας πάντοτε εὐρύτερες καί πῶ περίπλοκες δομές· τό ἄλλο πνεῦμα [πού φανερώναται μέσα στή φιλοσοφία τοῦ ὕστερου Wittgenstein] ἐκφράζεται ζητώντας τή σαφήνεια καὶ τήν ὀξυδέρκεια μέσα σέ ὁποιαδήποτε δομή. Τό πρῶτο προσπαθεῖ νά συλλάβει τόν κόσμον ἀπό τήν περιφέρειά του καὶ μέσα στήν ποικιλία του· τό δεύτερο [προσπαθεῖ νά συλλάβει τόν κόσμον] ἀπό τό κέντρο του, μέσα στήν οὐσία του. Καί ἔτσι τό πρῶτο προσθέτει τήν μιᾶ κατασκευή πάνω στήν ἄλλη, προχωρώντας φυσικά ἐμπρός καί πρός τά πάνω, ἀπό τό ἕνα στάδιο στό ἄλλο, ἐνῶ τό ἄλλο παραμένει ὅπου εἶναι· καί ἐκεῖνο πού προσπαθεῖ νά συλλάβει εἶναι πάντοτε τό ἴδιο».*¹³

Αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Wittgenstein ἀσχολεῖται μέ τά οὐσιώδη προβλήματα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, μέ τόν πυρῆνα τοῦ πολιτισμοῦ μας, πού συνάπτεται μέ τήν ὕφῃ τῆς λογικότητάς μας, μέ τή γλώσσα καὶ γενικά μέ τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο μιλάμε καί κατανοοῦμε τόν κόσμον.

Ἄν τώρα ὁ Πλάτων συγκεντρώνει τήν προσοχή του ὄχι μόνο σ' αὐτά τά θέματα ἀλλά καί σέ ἄλλα, ὅπως, π.χ., εἶναι τά πολιτικά προβλήματα, αὐτό δείχνει τό μεγαλεῖο τοῦ Πλάτωνα καὶ παράλληλα μᾶς κάνει νά διερωτηθοῦμε γιά τήν ἀντίληψη τῆς σχετικῆς μέ τό ἔργο τῆς φιλοσοφίας πού ὑπάρχει στό Wittgenstein καὶ πού, κατά τή γνώμη μου, εἶναι ἴσως ἀνεπίτρεπτα περιοριστική.

Τό γεγονός πάντως ὅτι ὁ Wittgenstein, καθώς ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος, προσπαθεῖ νά συλλάβει «ἐκεῖνο πού εἶναι πάντοτε τό ἴδιο» μέσα στόν πολιτισμό μας δείχνει πῶς μιᾶ ὀρισμένη κατηγορία προβλημάτων (ὅπως, π.χ., εἶναι τά λογικά καὶ αὐτά πού ἐντάσσονται σήμερα στό χῶρο τῆς φιλοσοφίας τῆς γλώσσας) μποροῦν νά ἐξετασθοῦν μέ διαχρονικό πρῖσμα καὶ νά ἐρευνηθοῦν μέ τρόπο πού δέν μᾶς ἐμπλέκει ἀναγκαίως στό νά ἐπιχειρήσουμε παράλληλα καὶ ἐξέταση τοῦ οἰκονομικοκοινωνικοῦ περιβάλλ-

λοντος, πού διαφοροποιεί τήν μία εποχή από τήν ἄλλη.

Αυτό ἀκριβῶς εἶναι ἐκεῖνο πού νομιμοποιεῖ τήν συνεξέταση δύο φιλοσόφων πού ἀνήκουν σέ διαφορετικές εποχές· ἐπί πλέον, προκειμένου περί τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Wittgenstein, ἡ συσχέτισή τους βασίζεται πάνω στό γεγονός ὅτι ὑπάρχει μαρτυρημένη ἀναφορά τοῦ δευτέρου στό ἔργο τοῦ πρώτου.

4. Ἐναφορικά τώρα μέ τό πρόβλημα περί τῶν καθόλου ὄντων ὑποστηρίζουμε τή θέση ὅτι τοῦτο ἔχει τεθεῖ ἀπό τόν Πλάτωνα (ἢ τοῦλάχιστον στοιχειοθετεῖται ἀπό τά ὅσα ὁ Πλάτων γράφει) καί ὅτι ὁ Wittgenstein ἀφ' ἐνός μὲν διά τῶν παρατηρήσεων του ἐτροποποίησε καί ἐν μέρει διεσάφησε αὐτό, καί ἀφ' ἑτέρου προσπάθησε νά καθορίσει τό πλαίσιο μέσα στό ὅποιο, κατά τή γνώμη του, τό ἐν λόγω πρόβλημα εἶναι δυνατόν νά ἀποκτηθεῖ τίς πραγματικές του διαστάσεις ἢ καί, κατά τήν ἀποψη ὀρισμένων ἐρμηνευτῶν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Wittgenstein, νά *διαλυθεῖ*.

Ποιό λοιπόν εἶναι τό πρόβλημα περί τῶν καθόλου ὄντων, ποιές εἶναι οἱ ὀψεις του καί ποιό εἶναι τό ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον πού δημιουργεῖ τό πρόβλημα αὐτό γιά μᾶς σήμερα;

Ὅπως εἶναι γνωστό, τό πρόβλημα αὐτό ἔχει μακρά ἱστορία καί ἔχει λάβει σέ διαφορετικές εποχές διαφορετική διατύπωση· κατ' οὐσίαν δέν πρόκειται γιά ἓνα πρόβλημα, ἀλλά γιά πολλά. Ὑπό τή σημερινή του μορφή τό πρόβλημα αὐτό συνάπτεται μέ τή δυνατότητα πού ἔχουμε νά ὀνομάζουμε τά πράγματα καί ἐιδικότερα μέ τό *πῶς λειτουργοῦν οἱ γενικοί κυρίως ὄροι τῆς γλώσσας μας*. Τά ἀκόλουθα ἐρωτήματα ἐπισημαίνουν ὀψεις καί προσδιορίζουν τίς παραμέτρους τοῦ προβλήματος: Πῶς λειτουργοῦν οἱ γενικοί ὄροι τῆς γλώσσας μας καί ποιά πραγματικότητα ἀντιστοιχεῖ (ἔν ἀντιστοιχεῖ) στίς λέξεις αὐτές πού δικαιολογεῖ τή χρήση τους καί ἐπηρεάζει τίς ἀρχές πού διέπουν τίς κατατάξεις μας τίς σχετικές μέ τόν κόσμο; Ἐν ὑπάρχει κάποια πραγματικότητα πού ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτούς, τότε, ἀφοῦ τά ἐπί μέρους, τά *καθ' ἕκαστον ὄντα*, δηλώνονται μέ ἄλλο τρόπο, τί εἶδους ὄντα ἀντιστοιχοῦν στούς γενικούς ὄρους τῆς γλώσσας μας; Μήπως, συνεπῶς, ὑπάρχουν καθολικά ὄντα (universals), πού ἔτσι ἀντιπαραβάλλονται πρὸς τά *καθ' ἕκαστον*; Ἐν ὑπάρχουν καθόλου ὄντα, μήπως αὐτά ἀπαρτίζουν μία κατηγορία ἢ μήπως εἶναι πολλῶν εἰδῶν; Στή συνέχεια τίθενται ἐρωτήματα πού ἀναφέρονται στό ὄντολογικό status τῶν ὄντων αὐτῶν: Ὑπάρχουν τά καθόλου ὄντα ἐκτός τῶν πραγμάτων, μέσα στά πράγματα ἢ εἶναι ἀπλῶς ἀφηρημένα ὄντα, πού τά ἀποδεχόμεστε ὡς λογικῶς ἀναγκαῖα γιά νά ἐξηγηθοῦν ὀρισμένα προβλήματα καί γιά νά δικαιολογηθοῦν καταστάσεις καί διαδικασίες πού ἔχουν ριζώσει μέσα στήν καρδιά τοῦ πολιτισμοῦ μας (ὅπως εἶναι, π.χ., τά μαθηματικά);

Ἀπό τά ἐρωτήματα αὐτά γίνεται φανερό ὅτι ὀρισμένα ἀπό τά προβλήματα αὐτά ἔχουν ὄντολογική ὕφή, ἐνῶ τά ἄλλα μποροῦν νά ὑπαχθοῦν στό χῶρο πού ἐξετάζει ἡ φιλοσοφία τῆς γλώσσας.

5. Σχετικά τώρα μέ τό εὐρύτερο ἐνδιαφέρον πού μπορεῖ νά παρουσιάζει ἓνα τέτοιο πρόβλημα εἶναι δυνατόν νά λεχθοῦν τά ἀκόλουθα:

Τό πρόβλημα περί τῶν καθόλου ὄντων εἶναι φυσικά δυνατόν νά ὑπαχθεῖ στίς αὐστηρά φιλοσοφικές δραστηριότητες πού συνάπτονται κυρίως μέ θέματα ὄντολο-

γίας, μεταφυσικής, γνωσιολογίας και ιδιαίτερα μέ προβλήματα τής φιλοσοφίας τής γλώσσας. Είναι κατ' ἐξοχήν τεχνικό φιλοσοφικό πρόβλημα. Ὅμως μιά τέτοια διάρθρωση τοῦ προβλήματος δέν εἶναι κάτι πού τό ἀφήνει ἀσύνδετο πρὸς τοὺς ἄλλους χώρους τής φιλοσοφίας οὔτε εἶναι ἄνευ ὑποδηλώσεων κοινωνικῆς καί πολιτικῆς ὑφῆς.

Καθώς, π.χ., τό πρόβλημα αὐτό συνάπτεται στενά πρὸς τίς ἀρχές πού διέπουν τίς διαδικασίες μας μέ τίς ὁποῖες *διαιροῦμε, κατατάσσουμε καί συγκρίνουμε* τὰ ὄντα καί τίς καταστάσεις τοῦ κόσμου, ἔπεται ὅτι ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἐπηρεάζει τήν ὄλη μας στάση ἔναντι τής ζωῆς. Ἐρωτήματα, π.χ., πού ἔχουν σχέση μέ τίς πολιτικές καί κοινωνικές μας ἀντιλήψεις συνάπτονται στενά πρὸς τό πρόβλημα περὶ τῶν καθόλου ὄντων. Τέτοιας, π.χ., ὑφῆς ἐρωτήματα εἶναι τὰ ἀκόλουθα: «Εἶναι τὰ α, β, γ, δ κόμματα πού καλοῦνται «φιλελεύθερα», «δημοκρατικά», «σοσιαλιστικά», πράγματι φιλελεύθερα, δημοκρατικά, σοσιαλιστικά;», «Ἄνήκουν οἱ α, β, γ πολῖτες στήν αὐτή τάξη καί πῶς προσδιορίζεται τό οὐδιῶδες γνώρισμα πού συγκροτεῖ τήν τάξη στήν ὁποία ἀνήκουν;». «Εἶναι ἡ πολιτική τῆς Α κυβέρνησης ἢ αὐτή ἢ παρόμοια μέ τήν πολιτική τῆς Β καί πῶς καθορίζονται τὰ κριτήρια συγκρίσεώς τους ἢ συγγενείας τους;».

Γενικά στίς πολιτικές καί κοινωνικές μας κατατάξεις, διακρίσεις καί διαφοροποιήσεις ἐφαρμόζουμε κριτήρια πού κατ' ἀνάγκην μᾶς ἐμπλέκουν σέ ζητήματα πού θεωρητικά ἔχουν συναφθεῖ μέ συζητήσεις τοῦ προβλήματος περὶ τῶν καθόλου ὄντων. Εἶναι ἀκριβῶς οἱ κοινωνικές καί πολιτικές αὐτές προεκτάσεις τοῦ προβλήματος πού, καθὼς πιστεύω, ὀδήγησαν φιλοσόφους σάν τόν Πλάτωνα νά τό ἐπισημάνουν καί νά ἐπιχειρήσουν νά προσδιορίσουν τήν ὑφή του. Αὐτό θά φανεῖ ἀπό τήν ἀνάλυση τῶν συναφῶν πλατωνικῶν ἀντιλήψεων.

6. Ὅπως δείχνουν οἱ πρῶμοι διάλογοι, ὁ Πλάτων ἐπεδίωξε ἀρχικά ὄχι νά λύσει προβλήματα μεταφυσικῆς ἢ γνωσιολογικῆς ὑφῆς, ἀλλά νά διασαφήσει ἐρωτήματα - προβλήματα ἠθικά καί κοινωνικοπολιτικά. Ρωτώντας, π.χ., γιά τό: «τί εἶναι δικαιοσύνη;», «τί εἶναι ἀνδρεία;», «τί εἶναι ὁσιότητα;», σκόπευε πρό παντός νά δώσει στά ἐρωτήματα αὐτά ἀπαντήσεις (μέ τή μορφή ὀρισμῶν), πού θά ἐγίνοντο *γενικῶς καί μονίμως ἀποδεκτές* καί πού θά ἀποτελοῦσαν τὰ παραμόνιμα *πρότυπα* κοινωνικῆς καί πολιτικῆς συμπεριφορᾶς. Σύντομα ὅμως ἀντελήφθη ὅτι τέτοια πρότυπα δέν ὑπάρχουν στόν ὄρατό κόσμο, γι' αὐτό τὰ ἀνεζήτησε στό χῶρο τῆς μεταφυσικῆς, προβάλλοντας τή γνωστή θεωρία του γιά τίς ιδέες. Ἡ πορεία ὅμως τοῦ Πλάτωνα μᾶς ἀποκαλύπτει τήν ὄλη προβληματική καί τίς διαστάσεις πού ἔχει τό ζήτημα περὶ τῶν καθόλου ὄντων.

Ἔτσι στοὺς περισσότερους πρῶιμους διαλόγους τοῦ ὁ Πλάτων φαίνεται νά πιστεύει ὅτι σέ μιά πολλότητα ὄντων στά ὁποῖα ἀποδίδουμε τό αὐτό ὄνομα ὑπάρχει κάτι τό *κοινό*, πού δίδει σ' αὐτά τήν *οὐσία* τους καί μᾶς ὑποχρεώνει νά χρησιμοποιοῦμε τό αὐτό ὄνομα (δηλαδή τόν αὐτό γενικό ὄρο τῆς γλώσσας). Τό κοινό αὐτό μπορεῖ νά νοηθεῖ εἴτε ὡς *παράδειγμα*, ὡς πρότυπο (standard) εἴτε ὡς *ιδιότης* (property) τῆς πολλότητας. Τά χωρία τῶν πρῶιμων καί κατοπινῶν διαλόγων πού βεβαιώνουν τή γνώμη αὐτή εἶναι πολλα.

Ἐπὲρ τῆς γνώμης ὅτι τό κοινόν αὐτό εἶναι *πρότυπο* προσάγονται κυρίως τὰ ἐξῆς χωρία: *Εὐθύφ.* 6d10-e6, *Μέν.* 72c6-d1, *Πολ.* 597, *Τίμ.* 48e, *Φίληβ.* 16a-18d, 26a-b, 64d-65d, *Πολιτικ.* 283b-285b, *Νομ.* 965b-d. Συμφωνία μεταξύ τῶν ειδικῶν δέν ὑπάρχει γιά τό πῶς πρέπει νά νοηθοῦν καί γιά τό πού ὑπάρχουν τὰ πρότυπα αὐτά.

Ἵπέρ τῆς γνώμης ὅτι τό κοινόν, τό «ταυτόν τοῖς πᾶσι», τό «ἐν εἶδος περί ἕκαστα τά πολλά» εἶναι γνώρισμα, ιδιότης ἢ σχέση προσάγονται ἀπό τούς πλατωνικούς διαλόγους τά ἐξῆς χωρία: *Λαχ. 191e9-192b8*, *Ἰππ. μείζ. 300a-b*, *Εὐθύφ. 5d1-5*, *Μέν. 72c1-3*, *73c9-d1*, *74d5-6*, *Πολ. 596a5-9*, *Τίμ. 49b-50b*, *Θεαίτητος 185c-d*.

Ἡ ἀντίληψή μου εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Στούς πρώιμους διαλόγους (στούς ὁποίους ἐντάσσω καί τόν *Μένωνα*) ὁ Πλάτων δέν χρησιμοποιεῖ ἀδυστηρή τεχνική γλώσσα οὔτε ἔχει προβεῖ σέ διακρίσεις πού ἀφοροῦν τόν προσδιορισμό τῆς ὑφῆς τοῦ κοινοῦ γνωρίσματος τῆς πολλότητος. Τό κοινό αὐτό γνώρισμα ἐκλαμβάνεται ταυτόχρονα ὡς *παράδειγμα* (πρότυπο), ὡς *ιδιότητα ἢ σχέση* τῶν πραγμάτων καί ὡς *οὐσία*. Τήν στάση αὐτή κρατεῖ ὁ Πλάτων μέχρι τῆς ἐποχῆς πού ἔγραψε τό διάλογο *Παρμενίδης*. Στό διάλογο αὐτό γίνεται φανερό ὅτι ὑποβάλλει σέ κριτική τίς προηγούμενες θέσεις, πού εἶχε διατυπώσει κυρίως ἀπό τό *Φαῖδωνα* καί ἐξῆς. Στό *Φαῖδωνα* ὁ Πλάτων κάνει χρήση τῆς θεωρίας του γιά τίς ιδέες. Κατά τή θεωρία αὐτή, ἡ ἰδέα (τό «τοῖς πᾶσιν κοινόν»), νοουμένη εἶτε ὡς παράδειγμα εἶτε ὡς ιδιότης, κεῖται στήν ὄντολογική περιοχὴ τοῦ νοητοῦ, δηλαδή κεῖται σαφῶς ἐκτός τοῦ κόσμου τῆς ἐμπειρίας («τάς δ' αὖ ιδέας νοεῖσθαι μέν, ὁρᾶσθαι δ' οὐ» Πολ. 510b 9-10). Στόν *Παρμενίδη* ἀντιλαμβάνεται ὅτι οἱ ιδέες, νοούμενες ὡς νοητά καί μὴ ἐμπειρικά πρότυπα τῶν πραγμάτων καί συνδεόμενες μέ τά πράγματα ὅπως συνδέονται τά πρότυπα πρὸς τά ὁμοιώματά τους, δημιουργοῦν λογικά προβλήματα. Γι' αὐτό ἐπικρίνει καί φαίνεται νά ἀπορρίπτει τήν ἀντίληψη γιά τίς ιδέες ὡς πρότυπα, ὡς *παραδείγματα* πού βρίσκονται στήν περιοχὴ τοῦ ὑπερβατικοῦ.¹⁴ Ἐξακολουθεῖ ὁμως νά πιστεύει ὅτι οἱ ιδέες ὑπάρχουν ὡς καθολικά γνωρίσματα τῶν ὄντων, δηλαδή ὡς ιδιότητες καί σχέσεις στίς ὁποῖες ἀναφέρεται ὁ λόγος μας (τά γενικά ὀνόματα τῆς γλώσσας), ὅταν τόν ἀποδίδουμε στά πράγματα.

Ὅπως εἶναι φανερό, μέ τίς ἀντιλήψεις αὐτές τοῦ Πλάτωνα στοιχειοθετεῖται ὅ,τι στή συνέχεια ὀνομάσθηκε «τό πρόβλημα περί τῶν καθόλου ὄντων». Ὑπάρχουν μάλιστα ἀναφορές στό πλατωνικό ἔργο πού ἡ διατύπωσή τους μᾶς φέρνει πολύ κοντά στή σημερινή μορφή τοῦ προβλήματος· ἔτσι τό 596a 5-9 χωρίο τῆς *Πολιτείας* λέγει τά ἐξῆς:

*«Βούλει οὖν ἐνθάδε ἀρξώμεθα ἐπισκοποῦντες, ἐκ τῆς εἰωθυίας μεθόδου; εἶδος γάρ που τι ἐν ἕκαστον εἰώθαμεν τίθεσθαι περί ἕκαστα τά πολλά, οἷς ταυτόν ὄνομα ἐπιφέρομεν».*¹⁵

Ἡ εἰωθυῖα μέθοδος συνίσταται στό ὅτι ὁ Πλάτων δέχεται τήν ὑπαρξη μιᾶς ἰδέας γιά μιὰ πολλότητα ὄντων, στά ὁποῖα ἀποδίδομε τό ἴδιο ὄνομα (δηλαδή τόν αὐτό γενικό ὄρο τῆς γλώσσας). Κατά τόν Πλάτωνα λοιπόν φαίνεται νά συμβαίνει τό ἐξῆς: Ὁ γενικός ὄρος τῆς γλώσσας μας ἀποδίδεται σέ μιὰ πολλότητα, ἐπειδή ἡ πολλότητα αὐτή μετέχει σέ μιὰ ἰδέα, ὑπάγεται ὑπό μιὰ ἰδέα, τήν ὁποῖα τά μέλη τῆς πολλότητος ἔχουν ὡς κοινό τους γνώρισμα. Ἡ ἰδέα ἀποτελεῖ τήν *οὐσία* τῆς πολλότητος καί, κατά συνέπειαν, οἱ γενικοί ὄροι τῆς γλώσσας μας ἔχουν νόημα, ἐπειδή ἀναφέρονται στήν οὐσία αὐτή, ἐπειδή ὀνομάζουν ἢ εἰκονίζουν ἀμετάβλητες ὄψεις τῆς πραγματικότητας. Τά γνωρίσματα τῆς πολλότητος ἔχουν πραγματική δηλαδή ὑπαρξη: εἶναι ὑπό κάποια μορφή πράγματα (realia): γι' αὐτό ὁ Πλάτων θεωρεῖται ὡς ὁ κατ' ἐξοχήν ἐκπρόσωπος τῆς ἀδυστηρᾶς πραγματοκρατίας (realismus) σχετικά μέ τό πρόβλημα περί τῶν καθόλου ὄντων.

Όπως είναι φυσικό, οι διάσπαρτες στο πλατωνικό έργο αναφορές σχετικά με τις ιδέες είτε ως *πρότυπα* είτε ως *γενικά χαρακτηριστικά των όντων* επιδέχονται διάφορες έρμηνείες· συναφώς δέ προς τό πρόβλημα πού εξετάζουμε προβάλλονται εκάστοτε υπό διαφόρων έρμηνευτών απόψεις πού φθάνουν μέχρι τής πλήρους δικαιολογήσεως τής προσπαθείας του Πλάτωνα νά προβάλει τή θεωρία των ιδεών υπό τήν διπλή της μορφή· όρισμένοι μάλιστα δέχονται ότι οι απόψεις του έπαρκούν για μία σωστή όριοθέτηση του εξεταζομένου προβλήματος περί των καθόλου όντων.

Έτσι οι ιδέες ως πρότυπα¹⁶ (άν και όχι ως υπερβατικά) των πραγμάτων, ή όρισμένων τουλάχιστον πραγμάτων, έχουν όπωςδήποτε λειτουργικότητα και εξηγητική δύναμη σχετικά με τό πρόβλημα περί των καθόλου όντων. Από τήν άλλη μεριά οι ιδέες ως καθόλου όντα μπορεί νά έχουν τήν έννοια ότι αναφέρονται σέ γενικά χαρακτηριστικά του κόσμου των πραγμάτων και των καταστάσεων. Τό ότι υπάρχουν τέτοια χαρακτηριστικά και κατά κάποιο τρόπο συνάπτονται προς τό λόγο μας, καθώς με αυτόν αναφερόμαστε στον κόσμο, είναι ένας παραπέρα ισχυρισμός πού δείχνει τόσο τή γνησιότητα του προβλήματος περί των καθόλου όντων όσο και τό γιατί έγιναν άτέρμονες προσπάθειες για τή διασάφηση του είδους των όντων αυτών, πού μπορούν νά νοηθούν είτε ως καθολικά γνώρισμα των πραγμάτων ή καταστάσεων είτε ως άφηρημένες όντότητες (έξαντικειμενοποιήσεις ή άντικειμενικότητες υπό τή μορφή των τάξεων). Κατά τή διατύπωση λοιπόν του Πλάτωνα· σέ μία πολλότητα όντων πού έχει τό αυτό όνομα (δηλαδή τον αυτό γενικό όρο τής γλώσσας) υπάρχει κάτι τό κοινό, πού αποτελεί τήν ουσία τους· και αυτό είναι ή ιδέα, νοούμενη είτε ως παράδειγμα είτε ως ιδιότης και σχέση των πολλών πραγμάτων.

Μένει τώρα νά δοϋμε ποιά μορφή έδωσε στο πρόβλημα αυτό ο Wittgenstein και ποιές προσπάθειες έκανε για τή διασάφηση του.

7. Κατά τήν αντίληψη του πρώιμου Wittgenstein ο κόσμος έχει ουσία πού τήν αποτελούν τά υπ' αυτού καλούμενα *άντικείμενα*. Στην ύστερη περίοδο τής φιλοσοφίας του ο Wittgenstein στρέφεται κατά τής *ουσιοκρατίας* (essentialism)· είναι συνεπώς υποχρεωμένος νά άναιρέσει τόσο τις δικές του πρώιμες απόψεις όσο και τις ανάλογες ουσιοκρατικές δοξασίες, όπως, π.χ., είναι ή αντίληψη του Πλάτωνα για τις ιδέες, πού αποτελούν τό κοινό γνώρισμα και τήν ουσία μιάς πολλότητας πραγμάτων πού έχουν τό αυτό όνομα.

Έτσι αφήνοντας τις πρώιμες άναζητήσεις του κατά τήν ύστερη περίοδο τής φιλοσοφίας του γίνεται φανερό ότι στρέφεται κυρίως κατά του πόθου μας προς τή γενικότητα, πού μάς κάνει νά παραβλέπουμε τά επί μέρους όντα και νά ζητούμε γενικής ύφης άπαντήσεις στα έρωτήματα πού θέτουμε. Η τάση μας αυτή συνάπτεται στενά προς όρισμένες καταστάσεις ή άλλοτε φαίνεται ότι και προκύπτει άπ' αυτές. Κάτι τέτοιο είναι, κατά τον Wittgenstein, ή τάση νά ζητούμε νά βρούμε κάτι τό κοινό σέ όλα τά όντα πού συνήθως υπάγουμε κάτω από ένα γενικό όρο τής γλώσσας:

«Τείνουμε νά σκεπτόμαστε ότι υπάρχει κάτι τό κοινό σέ όλα, π.χ., τά παίγνια και ότι αυτή ή κοινή ιδιότητα αποτελεί τήν αιτιολόγηση για νά αποδώσουμε τό γενικό όρο «παίγνιο» σέ διάφορα παίγνια».

Αυτό όμως δέν είναι όρθό, αφού τά «παίγνια αποτελούν μία οικογένεια τής οποίας τά μέλη έχουν μεταξύ τους οικογενειακή όμοιότητα»¹⁷ και όχι κάτι τό κοινό.

Είναι πρόδηλο ότι οι παρατηρήσεις αυτές του Wittgenstein στρέφονται κατά της πλατωνικής ούσιοκρατίας, ή όποια, μπορούμε να πούμε, αποτελεί μία όψη του προβλήματος περί των καθόλου όντων. Η γνώμη αυτή, εκτός των άλλων, τεκμηριώνεται και από τις αναφορές που κάνει στο έργο του Πλάτωνα (BBB, 20, 26-27).

“Όπως είπαμε, κατά τον Πλάτωνα, οι ιδέες ως καθόλου όντα αποτελούν τό κοινό γνώρισμα μίας ποσότητας πραγμάτων που έχουν τό αυτό όνομα. Κατά τον Wittgenstein αυτό δέν συμβαίνει *αναγκαίως*. Έτσι μπορούμε να προσδιορίσουμε τη διαφορά μεταξύ του Πλάτωνα και του Wittgenstein σχετικά μέ τό προκείμενο σημείο μέ σύγχρονους όρους λέγοντας τά εξής:

“Ο Πλάτων δέχεται ότι εκείνο που μάς κάνει να αποδίδουμε ένα γενικό όρο της γλώσσας σε μία ποσότητα πραγμάτων είναι τό ότι αυτά *έχουν κάτι τό κοινό*. Ο Wittgenstein πιστεύει ότι ή απόδοση του όρου αυτού δέν σημαίνει ότι *κατ’ ανάγκην υπάρχει* κάτι τό κοινό σ’ όλα αυτά τά πράγματα. “Αν ή γνώμη του Πλάτωνα μπορεί να χαρακτηριστεί ως ούσιοκρατική, μέ την έννοια ότι τά καθόλου είναι ούσιες και ότι τά καθ’ έκαστον όντα είναι δευτερεύουσας σημασίας έν συγκρίσει προς τά καθόλου, ό Wittgenstein αντίθετα εξαίρει την αξία των επί μέρος περιπτώσεων και ζητεί να βρει πώς νοσηματοδοτούνται οι όροι που αποδίδουμε στα πράγματα. Η αντίληψη του Wittgenstein όνομάστη, μέ άφορμή τις δικές του παρατηρήσεις στο *Blue and brown books* και στο *Philosophical investigations*, θεωρία περί των οικογενειακών όμοιοτήτων, μέ την έννοια ότι οι άπόψεις αυτές του Wittgenstein συγκροτούν μία νέα προοπτική, μία νέα θεώρηση του προβλήματος περί των καθόλου όντων.¹⁸ Τό τί ακριβώς έννοεί γίνεται πλήρως άντιληπτό, άφού συναφθεί ή γνώμη του αυτή προς την άντίληψή του για τό νόημα του λόγου.

Μπορούμε παραπέρα να δούμε τό τί ακριβώς λέγει για τις οικογενειακές όμοιότητες και ποιά είναι ή συμβολή του σχετικά μέ την μερική επίλυση του προβλήματος περί των καθόλου όντων. Έτσι στο έργο του *Φιλοσοφικές έρευνες*, όπου οι πρώιμες παρατηρήσεις του λαμβάνουν τελική διαμόρφωση, λέγει τά εξής (παρ. 66-67):

«Έξέτασε παραδείγματος χάριν τις διαδικασίες που όνομάζουμε «παίγνια». Ένω ό τα έπιτραπέζια παίγνια, τά παίγνια που παίζονται μέ χαρτιά, τά παίγνια που παίζονται μέ μπάλλες (ball-games), τά όλυμπιακά παίγνια [άγωνίσματα] και όττω καθ’ εξής. Τί τό κοινό υπάρχει σε όλα αυτά; — Μή λές: «πρέπει να υπάρχει κάτι τό κοινό, διαφορετικά δέν θα έκαλούντο «παίγνια» — αλλά *παρατήρησε να δείς άν υπάρχει κάτι τό κοινό σε όλα* — Διότι, άν παρατηρήσεις αυτά δέν θα δείς κάτι τό κοινό σε όλα, αλλά όμοιότητες, σχέσεις και μία όλόκληρη σειρά άπ’ αυτές. Για να έπαναλάβω [όσα είπα]: Μή σκέπτεσαι, αλλά παρατήρησε! — Παρατήρησε, π.χ., τά έπιτραπέζια παίγνια μέ τις πολύπλευρες σχέσεις τους. Κατόπιν προχώρησε στα παίγνια που παίζονται μέ χαρτιά (card-games). έδω θα βρείς πολλές άντιστοιχίες προς την πρώτη όμάδα, αλλά πολλά κοινά χαρακτηριστικά δέν ύφίστανται πλέον, ένω έμφανίζονται άλλα. Όταν ύστερα προχωρήσουμε στα παίγνια που παίζονται μέ μπάλλες (ball-games), τά περισσότερα κοινά γνωρίσματα παραμένουν, αλλά και πολλά παύουν να ύφίστανται — Δέν είναι πάντα ταύτα «διασκεδαστικά»; Σύγκρινε τό σκάκι προς τό μηδέν και τούς σταυρούς. Η ύπάρχει πάντοτε τό κερδίζει και τό

ήττᾶσθαι ἢ ὁ συναγωνισμός μεταξύ τῶν παικτῶν; Σκέψου τήν «πασιέντζα». Στά παίγνια πού παίζονται μέ μπάλλα ὑπάρχει τό κερδίζειν καί τό ήττᾶσθαι· ἀλλ' ὅταν ἓνα παιδί ρίχνει τή μπάλλα του στόν τοίχο καί τήν «ξαναπιάνει», τοῦτο τό γνώρισμα [τό κερδίζειν καί τό ήττᾶσθαι] εξαφανίζεται. Παρατήρησε ποιό ρόλο παίζει ἡ ἐπιδεξιότητα καί ἡ τύχη· καί παρατήρησε τή διαφορά μεταξύ ἐπιδεξιότητας στό σκάκι καί στό παίγνιο τῆς ἀντισφαιρίσεως. Σκέψου στή συνέχεια παίγνια, ὅπως τό ring-a-ring a roses· ἐδῶ ὑπάρχει τό στοιχείο τῆς διασκεδάσεως, ἀλλά πόσα ἄλλα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ἔχουν εξαφανιστεῖ! Καί μπορούμε νά προχωρήσουμε ἐξετάζοντας κατ' αὐτόν τόν τρόπο τίς πολυάριθμες ομάδες παιγνίων· εἶναι δυνατόν νά ἀντιληφθοῦμε πῶς οἱ ὁμοιοτήτες αὐξάνουν καί εξαφανίζονται.

Καί τό ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐξετάσεως εἶναι: βλέπουμε ἓνα περίπλοκο δίκτυο ὁμοιοτήτων, οἱ ὁποῖες καλύπτουν μερικῶς ἢ μία τήν ἄλλη καί διασταυρώνονται: ἐνίοτε μέν πρόκειται γιά ἐμφανεῖς ὁμοιότητες, ἐνίοτε δέ γιά ὁμοιότητες στίς λεπτομέρειες.

Δέν μπορῶ νά σκεφθῶ καλύτερη φράση γιά χαρακτηρισμό αὐτῶν τῶν ὁμοιοτήτων ἀπό τή φράση «οἰκογενειακές ὁμοιότητες»· διότι οἱ διάφορες ὁμοιότητες μεταξύ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας, δηλαδή ἡ δομή, τά χαρακτηριστικά, τό χρῶμα τῶν ὀφθαλμῶν, ὁ βηματισμός, ἡ ἰδιοσυγκρασία κτλ, κτλ, ἐπικαλύπτουν μερικῶς ἢ μία τήν ἄλλη καί διασταυρώνονται κατά τόν αὐτό τρόπο. — Καί θά πῶ ὅτι τά «παίγνια» σχηματίζουν μία οἰκογένεια».

Τί ἐξηγοῦν οἱ παρατηρήσεις αὐτές τοῦ Wittgenstein καί ποιᾶ τροποποίηση ἐπιφέρουν στό πρόβλημα περί τῶν καθόλου ὄντων;

Ἐπί τῆς ἀπορίας αὐτῆς ὁ Wittgenstein σωστά τονίζει ὅτι διάφορα πράγματα πού ἔχουν τό αὐτό ὄνομα (ὁμωνύμως λέγονται) δέν εἶναι ἀναγκαῖο νά ἔχουν κάτι τό κοινό, χωρίς βέβαια νά ἀποκλείεται ἡ περίπτωση ὅτι τοῦτο ἐνίοτε μπορεῖ νά συμβαίνει. Ἐτσι ὁ Wittgenstein μέ τήν ἀντίληψή του περί τῶν οἰκογενειακῶν ὁμοιοτήτων τροποποιεῖ, συνειδητά ἢ ἀσυνείδητα ἀδιάφορο, τό πρόβλημα πού ἔθεσε ὁ Πλάτων, ἀλλά δέν τό εξαφανίζει. Ὁ Wittgenstein δέν ὑποστήριξε τήν ἄποψη ὅτι *ὅλα τά γενικά ὀνόματα εἶναι οἰκογενειακά ὀνόματα*. Παραδείγματός χάριν τά ὀνόματα «τρίγωνο», «κύκλος» δέν εἶναι οἰκογενειακά ὀνόματα. Τοῦτο ὅμως δέν σημαίνει ὅτι μπορεῖ τό νόημά τους νά ἐξηγηθεῖ μόνο μέ τρόπο πλατωνικό. Τό πῶς ἐξηγεῖται τό νόημά τους εἶναι κάτι πού μπορεῖ νά γίνει κατανοητό, ἀφοῦ ἐξεταστοῦν οἱ γενικότερες ἰδέες τοῦ Wittgenstein γιά τό νόημα.¹⁹

Μπορούμε ὅμως νά ποῦμε πῶς τό πρόβλημα περί τῶν καθόλου ὄντων μπορεῖ νά ἐπαναδιατυπωθεῖ ὡς ἐξῆς:

Ἐάν ὅλα τά γενικά ὀνόματα δέν λειτουργοῦν ὡς οἰκογενειακά ὀνόματα καί ἂν τά οἰκογενειακά ὀνόματα ἀποδίδονται ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχουν ὁμοιότητες μεταξύ τῶν πραγμάτων, τότε, ἔαν ἔστω καί δύο πράγματα ὁμοιάζουν τό ἓνα στό ἄλλο κατά τι, πῶς ἐξηγεῖται ἡ ὁμοιότητα αὐτή ὡς πρός ὀρισμένες ὀψεις τῶν πραγμάτων; Τί εἶναι ἐκεῖνο πού μᾶς κάνει νά δίδουμε ὀρισμένα ὀνόματα σέ ὀρισμένου εἶδους πράγματα καί ὄχι σέ ἄλλα;

Ἐτσι εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἐξηγήσουμε τήν ὁμοιότητα τῶν διαφορετικῶν πραγμάτων, ἐξετάζοντας τίς ἴδιες τους τίς ὀψεις. Π.χ., μπορούμε νά ρωτήσουμε

«Γιατί όρισμένα αντικείμενα είναι όμοια;» και νά λάβουμε τήν απάντηση: «Είναι όμοια γιατί έχουν όλα τήν αὐτή απόχρωση τοῦ αὐτοῦ χρώματος, π.χ., τοῦ πρασίνου». Τότε μπορούμε νά ρωτήσουμε: «Τί είναι αὐτή ἡ ποιότης τοῦ πρασίνου καί ποίος είναι ὁ τρόπος τῆς υπάρξεώς της;». Ἀντιλαμβάνεται κανείς εύκολα ὅτι αὐτό μᾶς ὀδηγεῖ πάλιν στό πρόβλημα περί τῶν καθόλου ὄντων, πού συνίσταται (ὅπως ἄλλωστε, π.χ., δέχτηκε καί ὁ Russell) στή διασάφηση τῆς φύσεως τῶν ποιοτήτων καί τῶν σχέσεων καί ιδιαίτερα τῆς *ομοιότητας*.

Ἐπομένως τό πρόβλημα περί τῶν καθόλου ὄντων δέν εἶναι ἕνα ψευδοπρόβλημα πού μπορεί νά διαλυθεῖ μέ τή διασάφηση τῆς δυνατότητάς μας καί τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο μπορούμε νά ὀνομάζουμε τά πράγματα, μέ τήν ἐξήγηση δηλαδή τοῦ νοήματος τῶν γενικῶν ὄρων τῆς γλώσσας μας. Αὐτό βέβαια δέν σημαίνει ὅτι τό πρόβλημα αὐτό μπορεί νά ἐξετασθεῖ ἄσχετα ἀπό τή γλώσσα.

Ἀναμφίβολα ἡ ἐξήγηση τοῦ νοήματος τοῦ λόγου μας μπορεί νά μᾶς ἀπαλλάξει ἀπό ὀρισμένες πλάνες καί ἀπό κάποιο ἐσφαλμένο τρόπο σκέψεως μέ τόν ὁποῖο εἶχε συνδεθεῖ τό πρόβλημα αὐτό στό παρελθόν.

Ἦδη ὅπως δεῖξαμε, οἱ παρατηρήσεις τοῦ Wittgenstein γιά τήν ὑφή καί τή λειτουργία τῶν οικογενειακῶν ὀνομάτων μᾶς ἀναγκάζουν νά δεχθοῦμε τοῦλάχιστον τήν τροποποίηση τοῦ προβλήματος περί τῶν καθόλου ὄντων, οἱ δέ γενικότερες ἀντιλήψεις του γιά τό νόημα, ὅπως αὐτές διατυπώθηκαν κατά τήν περίοδο πού περιλαμβάνει τήν ὕστερη φιλοσοφία του, διασαλεύουν πολλές ἀπό τίς ἀντιλήψεις ἐκεῖνες πού ἔχουν προβληθεῖ ἀπό τή σκοπιά τῆς ὀνοματοκρατίας καί τῆς πραγματοκρατίας σχετικά μέ τό πρόβλημα περί τῶν καθόλου ὄντων.

Τό ὅτι τό πρόβλημα περί τῶν καθόλου ὄντων εἶναι ἕνα πραγματικό πρόβλημα βγαίνει καί ἀπό τό γεγονός ὅτι, ἐάν ὁ κόσμος δέν εἶχε ἐπαναλαμβανόμενα χαρακτηριστικά, δέν θά ἦτο διόλου δυνατόν νά σκεφθοῦμε ὅπως σκεπτόμαστε. Τό πῶς τώρα σκεπτόμαστε γιά τόν κόσμο καί πῶς οἱ γενικές λέξεις μας βρίσκουν ἐφαρμογή σ' αὐτόν εἶναι κάτι πού δέν μπορούμε νά τό ἐξετάσουμε ἄσχετα ἀπό τά ἐρωτήματα πού ἀναφαίνονται κατά πρῶτον στίς περιοχές τῆς λογικῆς καί τοῦ νοήματος καί κατά δεύτερον λόγον στό χῶρο τῆς ὄντολογίας καί τῆς μεταφυσικῆς.

Τοῦτο βέβαια δέν σημαίνει ὅτι μπορούμε νά υἱοθετήσουμε ἢ νά ἐπινοήσουμε μιά θεωρία πού ἐρμηνεύει *a priori* τό τί συμβαίνει σέ κάθε μιά ἀπό τίς περιοχές αὐτές. Ἐξηγητικές ἢ διασαφητικές φιλοσοφικές θεωρίες εἶναι πάντοτε κάτι τό δυνατόν, ἀλλά, χωρίς ἀμφιβολία, αὐτές δέν φέρουν σέ φῶς νέες καταστάσεις ἢ νέα γεγονότα, πού ἡ ὑφή τους εἶναι συγκρίσιμη μέ ὅ,τι συμβαίνει στήν περιοχή τῆς φυσικῆς. Ἀπλῶς ὡς διασαφήσεις φωτίζουν τό νοῦ μας καί μᾶς ἀπαλλάσσουν ἀπό τίς πιεστικές περιπλοκές πού δημιουργοῦνται στίς ἀκραῖες αὐτές περιοχές, ὅπου ἡ σκέψη μας συναντᾷ τήν πραγματικότητα.

ΣΗΜΒΙΩΣΕΙΣ

* Ἀνακοίνωση στήν Ἑλληνική Φιλοσοφική Ἐταιρεία (Ἐπιστημονική Συνεδρία τῆς 5-2-1982).

- λου, 'Εν 'Αθήναις 1972. Βλέπε τις σελίδες 218-224 τῆς ἐν λόγω πραγματείας μου. Ἡ ἀναφορά στὴν ἐργασία μου αὐτὴ πιστεύω πὼς εἶναι δικαιολογημένη, ἐπειδὴ εἶναι ἡ πρώτη ἐκτενὴς μελέτη ποὺ δημοσιεύθηκε στὴν ἐλληνικὴ γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Ludwig Wittgenstein.
2. Βλέπε *The Blue and brown books* (B. Blackwell-Oxford 1955), σελ. 20, 26. Βλέπε καὶ τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου αὐτοῦ στὴν ἐλληνικὴ (L. Wittgenstein, *Τὸ μπλέ καὶ τὸ καφέ βιβλίο*, Εἰσαγωγή - μετάφραση - πίνακες Κ. Κωβαίου, 'Αθηναϊκὴ Φιλοσοφικὴ Βιβλιοθήκη, 'Εκδόσεις Καρδαμίτσα ('Αθήνα 1984).
  3. Βλέπε *Philosophical Grammar* (B. Blackwell-Oxford 1974), σελ. 141.
  4. Βλέπε *Philosophical investigations* (B. Blackwell, Oxford 1967), 46, 48, 518.
  5. *Remarks on the foundations of mathematics* (The MIT Press, 1967), σ. 22.
  6. Βλέπε *Culture and value*, (B. Blackwell, Oxford 1980), σελ. 14, 15, 30, 56.
  7. Βλέπε G.P.Baker and P.M.S.Hacker. *Wittgenstein: Understanding and meaning*, Vol. I (The University of Chicago Press, 1980), σελ. 253. 'Εδῶ ἀναφέρεται ὅτι ὁ Wittgenstein χρησιμοποιοῦσε πλατωνικὲς διατυπώσεις γιὰ νὰ διασαφήσει δικὰ του προβλήματα. Οἱ συγγραφεῖς τοῦ ἐν λόγω ἔργου παραπέμπουν σὲ ἀδημοσίευτο κείμενο τοῦ L. Wittgenstein.
  8. Τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχει σχέση μεταξύ τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Wittgenstein ἐπεσήμανε καὶ ὁ Μ. Ἀνδρόνικος (*Παῖδεία ἢ ὑποπαιδεία*, Ἰκαρός, 'Αθήναι 1975, σ. 240).
'Η ἐπίδραση τοῦ Πλάτωνα (ἰδιαίτερα τῶν πρώτων διαλόγων) στὸ Wittgenstein φαίνεται ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ. Στὴν προκειμένη ὁμοῦς περίπτωση, σύγκριση τῆς φιλοσοφικῆς δραστηριότητος τῶν δύο φιλοσόφων δὲν γίνεται γιὰ νὰ ὑποστηριχθεῖ ἡ θέση ὅτι ὁ Wittgenstein ἀκολούθησε σ' αὐτὸ ἢ σ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖο τὸν Πλάτωνα (τοῦτο βέβαια δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ), ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐξαρθεῖ ἡ γνώμη πὼς ἡ ἀσκηση μᾶς δραστηριότητος μὲ τρόπο εὐκρινῆ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ξεχωρίζει τὸ γνήσιο ἀπὸ τὸ ψεύτικο στὸ ἄλλο καὶ διαφοροποιεῖ, ἐκτός τῶν ἄλλων, τὸ σοφιστὴ καὶ τὸ δημαγωγὸ ἀπὸ τὸ φιλόσοφο.
  9. Αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ τὸ ὁμολογεῖ καὶ ὁ ἴδιος. Βλέπε *Culture and value*, ἔ.δ., σ. 77.
  10. Αὐτὸ ἀκριβῶς, κατὰ τὴ γνώμη μου, θέλει νὰ πεῖ ὁ Πλάτων γράφοντας στὸν *Παρμενίδη* ὅτι ἡ ἀναίρεση τῶν ἰδεῶν μπορεῖ νὰ καταστρέψει τὴν τοῦ *διαλέγεσθαι δύναμιν* «...εἴ γε τις δὴ, ὡς Σώκρατες, αὐτὴ μὴ εἴσει εἶδη τῶν δυνάμεων εἶναι... οὐδέ ὅποι τρέψει τὴν διάνοιαν ἐξεῖ... καὶ οὕτως τὴν τοῦ *διαλέγεσθαι δύναμιν* παντάπασι διαφθερεῖ» (Παρμ. 135b5-c6).
  11. Βλέπε Πλάτ. Μέν. 79e7-80b4 καὶ Κ. Βουδούρη, *Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία*, 'Αθήνα 1984, σ. 15-18.
  12. Βλέπε Κ. Βουδούρη, *Ἡ θεωρία τοῦ νοήματος ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Ludwig Wittgenstein*, ἐν 'Αθήναις 1972, σ. 142, 221.
  13. L. Wittgenstein, *Philosophical remarks* (B. Blackwell, Oxford 1975), σελ. 7.
  14. Βλέπε συναφῶς Κ. Βουδούρη, «Τὸ ἐπιχειρημα τοῦ τρίτου ἀνθρώπου εἰς τὸν τοῦ Πλάτωνος *Παρμενίδην*», *Ἀθηνᾶ*, Τόμ. Ο', 1968, σελ. 203-222.
  15. Τὸ χωρίο αὐτὸ μᾶς θυμίζει ἀνάλογες διατυπώσεις τῶν πρώτων διαλόγων. Βλέπε, π.χ., Μέν. 74d 5-6.
  16. Τὰ καθολικὰ αὐτὰ πρότυπα (universals as standards) μποροῦν νὰ δικαιολογήσουν ἐνίοτε γιὰτὶ σὲ μὰ πολλοὶ τετα γινώσκοντες ἀποδίδουμε τὸ αὐτὸ ὄνομα. Μεταξύ τοῦ *προτύπου* καὶ τῆς πληθῆος ποὺ συνάπτεται πρὸς τὸ πρότυπο ὑπάρχει ἐνίοτε σχέση σάν αὐτὴ ποὺ προσδιορίζει τὸ κύριο θέμα ἐνὸς μουσικοῦ κομματιοῦ καὶ τὴ παραλλαγὴς πάνω στὸ αὐτὸ θέμα. Τὰ μέλη τῆς πληθῆος ὀνομάζονται διὰ τῆς ἀναφορῆς τους πρὸς κάτι τὸ κοινὸ ποὺ λογικὰ εἶναι πρότερο, δηλαδὴ πρὸς τὸ κύριο θέμα (βλέπε συναφῶς τὶς παρατηρήσεις τοῦ R.D. Mohr. "Family resemblance, Platonism, universals", *Canadian Journal of Philosophy*, Vol. VII, 1973, σ. 593-596). Ὅπως δὲ ποτε τέτοιες δυνατότητες ἐρημνεῖν ἐνυπάρχουν μέσα στὰ (καὶ προκύπτουν ἀπὸ) ὅσα λέγει ὁ Πλάτων γιὰ τὰ *παράδειγμα*, ἀλλὰ δὲν νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ πὼς μὰ τέτοια ἀντίληψη ὑφίσταται καὶ στοὺς πρώτους διαλόγους, ὅπως νομίζει ὁ R.P. Mohr (ἔ.δ. σ. 597).
  17. Ludwig Wittgenstein, *The blue and brown books* (B. Blackwell. Oxford 1958), σ. 17.
  18. Εἶναι φανερό ὅτι δὲν ἀποδίδω στὸν ὄρο «θεωρία» τεχνικὸ περιεχόμενο. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Wittgenstein γιὰ τὴν ὑφὴ τῶν οικογενειακῶν ὀνομάτων συνιστοῦν μὰ νέα ἀντίληψη, προβάλλουν μὰ ἄλλη εἰκόνα γιὰ τὴ γλώσσα, ποὺ μᾶς βοῦθει νὰ ἀναλαβόμε ἀπὸ μὰ μονομερῆ καὶ ἐσφαλμένη θέση. Ἡ εἰκόνα ὁμοῦς αὐτὴ δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὸ πρόβλημα περὶ τῶν καθόλου ὄντων.
  19. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλέπε Κ. Βουδούρη, *Ἡ θεωρία τοῦ νοήματος ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ L. Wittgenstein*, Βιβλιοθήκη Μ. Σαρπλόου, ἐν 'Αθήναις 1972.